

Ladislav Roller: Církevní národní slavnosti na Starých Horách, 28. 6. 1942.

Americký historik: Tiso bol typický kolaborant, navyše kňaz

Rozhovor Vladimíra Jancuru s autorom diela Jozef Tiso.

Kňaz, politik, kolaborant Jamesom Mace Wardom

2014*

Slovenského čitateľa bude akiste zaujímať, prečo americký historik prejavil taký záujem o osobnosť Jozefa Tisa. Čo vás k tejto téme priviedlo?

Prvýkrát som prišiel na Slovensko v roku 1992 ako učiteľ angličtiny. O Tisovi som dovtedy nepočul, ale diskusie o jeho rehabilitácii v tom čase upútali moju pozornosť. Rok nato som začal uvažovať, že by som sa vrátil do školy ako študent. Tisov životopis sa mi videl ako dobrá téma na dizertačnú prácu. Ako sa neskôr ukázalo, mal som pravdu.

Ste skutočne autorom prvej Tisovej biografie v anglofónnom svete, ako o vás napísali niektorí recenzenti vašej knihy, alebo ste predsa len mali nejakých predchodcov?

Prvá biografica Tisa v angličtine vyšla v roku 1978, napísal ju Anthony X. Sutherland. Je to užitočná kniha, ale príliš ovplyvnená obhajcami Tisa z okruhu emigrantov (Jozef Kirschbaum, Milan S. Ďurica, František Vnuk atď.). Moja práca je prvým obsiahlym životopisom Tisa v angličtine, čo znamená, že som skúmal Tisov celý život do hĺbky, a nielen jeho vedenie Slovenského štátu.

Skúmaniu osobnosti Dr. Tisa, jeho kariéry a doby ste venovali takmer desať rokov. Čo považujete za svoj najväčší objav pri archívnom výskume?

Môj výskum prináša do diskusie o Tisovi mnohé nové zdroje. Pravdepodobne najdôležitejšími z týchto dokumentov sú maďarské konzulárne správy z Bratislavy z obdobia vojny a tiež dokumenty zo zbierok Slovenského národného archívu týkajúce sa Slovenského štátu. Zrekonštruoval som napríklad sčítanie Židov zo septembra 1942, čo mi umožnilo identifikovať každú jednu prezidentskú výnimku, ktorá bola vtedy v platnosti. Najviac som hrdý na výskum Tisovho pôsobenia v Nitre v rokoch 1918-1919, keď začal svoju politickú kariéru intenzívnou epizódou antisemitizmu.

* Pôvodne vyšlo v *Pravde* 9. 2. 2014.

Čo vás samého najviac prekvapilo z týchto archívnych nálezov?

Najprekvapivejším dokumentom, s ktorým som sa počas práce v archívoch stretol, bol záznam Ferenca Ronkaya, maďarského poslanca, opisujúci jeho tajné stretnutie s Tisom v marci 1943. Hoci slovenskí a maďarskí historici vedia o tomto zdroji už niekoľko desaťročí, nikto dovtedy nepriniesol do diskusie o holokauste Tisove šokujúco úprimné vyjadrenia k židovskej otázke. Tiso tu okrem iného skonštatoval, že deportácie majú „ten najlepší možný dopad“ na slovenský „ekonomický a štátny život“.

Ako dobre viete, na Slovensku vyvoláva osobnosť Jozefa Tisa, jeho politický režim i osobný tragický koniec naďalej veľké spory. Pričom nielen v širšej verejnosti, ale aj medzi odborníkmi, historikmi. Ako si to vysvetľujete?

Morálne riziká spojené s pochopením Tisa sú výnimočne vysoké, keďže Tiso je stelesnením konfliktov v náboženstve, nacionalizme a ľudských právach. Diskusie o Tisovi sa bežne zvrhávajú na zástupné konflikty o dôležitosť týchto morálnych noriem. Je viera v Boha dôležitejšia ako pokrok národa? Prebíja obe predchádzajúce hodnoty záväzok voči ľudským právam? Výmenou názorov o Tisovi ľudia často v skutočnosti diskutujú o morálnom usporiadaní spoločnosti. Tiež nepomáha, že dobové zdroje o Tisovi sú fragmentárne a protirečivé. Čím útržkovitejšie sú historické záznamy, tým viac sa otvárajú možnosti divoko odlišných interpretácií.

Ktorý prúd v súčasnej slovenskej historiografii je vášmu chápaniu tejto problematiky najbližší?

Určite nie vízia emigrantov o Tisovi ako o romantickom hrdinovi a mučeníkovi. Najspoľahlivejší sú podľa mňa historici, ktorých pomenúvam akademikmi, keďže sú obyčajne spojení s Historickým ústavom SAV.

Čím sa Tiso najviac líšil od kolaborujúcich „quislingov“ v ďalších štátoch pod kuratelou nacistického Nemecka a čo mal s nimi spoločné?

Tiso bol typickým kolaborantom s nacistickým Nemeckom v tom ohľade, že bol skôr konzervatívcom a takzvaným umierneným politikom ako pravocovým radikálom alebo doktrinársnym fašistom. Hitler radikálov podporoval, vrátane Tuku a Macha či rumunskej Železnej gardy a maďarských Šípových krížov. Dával však prednosť ich upozadeniu, aby tak tlačil na umiernených. Hitlera zaujímal hlavne to, aby satelitné štáty boli produktívne a usporiadané. Ak by boli pri moci radikáli, túto agendu by sa mu nepodarilo udržať. Napríklad ustašovci v Chorvátsku spustili zmätok, ktorý spôsobil Nemcom veľké problémy. Tiso sa najviac líšil od iných „umiernených“ kolaborantov tým, že bol kňazom.

Koloman Cích, Jozef Cincfík, Anton Tarkoš: Jubilejné oslavy štátneho sviatku v Bratislave, 14. 3. 1944

Podľa Ivana Kamenca, jedného z popredných slovenských znalcov Tisa a vojnovej Slovenskej republiky, jeho osobná tragédia spočívala najmä v tom, že išlo o katolíckeho kňaza, ktorý sa dostal priam „do schizofrenického rozporu medzi svojím hlásaním viery a svojimi politickými skutkami“. Súhlasíte s takýmto hodnotením?

Každý vedec zaoberajúci sa slovenským štátom je dlžníkom Kamencovho diela. Súhlasím s tým, že konflikt medzi Tisovými úlohami kňaza a politika je základom pre pochopenie Tisa. On si vedel veľmi dobre v mysli tieto úlohy rozčleniť často takou interpretáciou teológie, akoby to bol právny kód, ktorý je možné využiť na hľadanie výnimiek a zadných dvierok. Príkladom je dekrét 63/1939. Ten definoval židov hlavne podľa konfesie, ale aj podľa toho, čo boli v skutočnosti rasové kritériá. Vo svojom súdnom procese Tiso tento fakt uznal, ale argumentoval, že dekrét neporušoval kresťanskú morálku, lebo sa zaoberal „hospodárskym a sociálnym významom“ židov a „nejednal o viere alebo mravoučných veciach“.

Ako však dokázal Tiso tak dlho zvládať tento svoj vnútorný rozpor a ako sa s ním vyrovnával?

Tiso zistil už na začiatku svojej kariéry, že radikálna politika, ktorú presadzoval vo svojej prvej epizóde ostrého antisemitizmu, ohrozovala jeho legitimitu kňaza. Preto stále navigoval do stredu akéhokoľvek konfliktu a prezentoval sa ako umiernený politik. Bolo preňho veľmi dôležité obhájiť svoju „nepoškvrnenú“ povesť kňaza. Preto si vytvoril obranné prostriedky,

ktoré som nazval „rutinou popierania“. Vždy sa opatrne dištancoval od politických činov, ktoré by vrhli zlé svetlo na jeho kňazský úrad. Obviňoval súperov, vyhlasoval, že je prenasledovaný alebo bezmocný, popieral svoju účasť, odbíjal usvedčujúce dôkazy ako náhody, odmietal byť informovaný o určitých skutočnostiach, situoval sa do pozícií, v ktorých bol postavený pred „hotovú vec“ – toto boli nástroje jeho remesla.

Obhajcovia a priaznivci Tisa aj dnes tvrdia, že Tiso staval záchranu svojho národa a jeho štátnosť nad všetko ostatné, preto volil „menšie zlo“ a išiel po ruke Hitlerovi. Naozaj neexistovalo vtedy alternatívne riešenie okrem „väčšieho zla“?

Samozrejme, že vždy existovala alternatíva k politike „menšieho zla“, a to odboj. Či bol „riešením“ alebo nie, to záviselo od uhla pohľadu. Odboj určite nesľuboval veľké benefity v roku 1939. Na druhej strane však v roku 1944 ponúkala kolaborácia málo. Politika „menšieho zla“ nikdy nepomáhala tým, ktorí boli označení za židov. Tu sa opäť vraciame k zástupným konfliktom o morálnych normách v diskusiách o Tisovi.

Aj vy zrejme vidíte – súdiac podľa publikovaných recenzií – v Tisovi Istivého politika a oportunistu, ktorý hral s nacistami istú hru, ale preceňoval vlastné možnosti. Kedy ju začal prehrávať a uvedomoval si vôbec, že v tejto hre ťahá za kratší koniec, že nemá šancu v nej obstáť?

Kolaborácia počas druhej svetovej vojny mala tendenciu sledovať rovnaký priebeh: neodvratná strata legitimacy a bezpečnosti po tom, čo sa vietor obrátil proti mocnostiam Osi. Hoci sa Tiso pokúšal navigovať z tejto slepej uličky (ako vtedy, keď vyslal „testovacie balóniky“ smerom k Benešovi v rokoch 1942–1943), jeho osud bol prepletený s osudom nacistického Nemecka. Z historických zdrojov je ťažké určiť, nakoľko realisticky hodnotil Tiso svoje (a nemecké) schopnosti. Nemáme k dispozícii žiadne denníky a len niekoľko osobných listov. Nemôžeme teda s istotou konštatovať, čo si Tiso o tejto situácii myslel, na rozdiel od toho, čo hovoril. Tiso vedel byť šikovným hráčom, napríklad vtedy, keď manipuloval nemeckých diplomatov v delení koristi z poľskej vojny. Ak mu na otázkach záležalo, ako v prípade pokusu radikálov presadiť zmeny vo vláde po salzburských rokovaniach, vedel si tiež stať za svojím alebo úspešne manévrovať. Považujem Tisa čiastočne za Istivého taktika a oportunistu. Ale odmietam ho redukovat' na tieto prívlastky. Riadil sa aj súborom pevných princípov.

V snahe aspoň čiastočne rehabilitovať Tisa jeho stúpenci poukazujú na to, že musel zvädzať boj na dvoch frontoch, ten druhý vo vlastnej strane proti krídlu radikálov (Tuka, Mach a i.), čím bolo jeho konanie do značnej miery limitované. Nakoľko potvrdzuje alebo vyvracia túto tézu váš výskum?

Krajiny a mestá Slovenska - rôznorodé pohľady

Zo série Minister vnútra a hlavný veliteľ Hlinkovej gardy Mach medzi nemeckými deťmi v Trenčianskych Tepliciach, 21. 4. 1941

Anton Tarkoš: Vodca a prezident republiky Dr. Jozef Tiso v sprievode hlavného veliteľa Hlinkovej mládeže poslanca A. Macka a osobného tajomníka Dr. Kašického navštívil tábor HMD na Červenom Kameni, 12. 8. 1943

Tiso zvädzal ne jeden boj o moc s radikálmi, a to najmä v rokoch 1940–1942. Zároveň však bol schopný, ako veľa historikov uznáva, s radikálmi v mnohých záležitostiach spolupracovať. Ja navyše argumentujem, že Tiso využíval radikálov na dosiahnutie cieľov, za ktoré nechcel byť morálne zodpovedný, ako bolo napríklad vyhlásenie vojny so Sovietskym zväzom a Spojenými štátmi. Tiso nechal radikálov viesť tieto agendy k úspechu a potom sa tváril, že ich nechotne akceptuje ako „hotovú vec“.

Môžete to niečím doložiť?

Názorným príkladom je prípad, ktorý sa stal v období pred salzburskými rokovaniami. Tiso a jeho úrad vyšli nadmieru v ústrety Hlinkovej garde, keď jej pomohli nelegálne vyvlastniť slovenského žida, pána G. Hoci každý iný úrad vlády, s ktorým garda rokovala, považoval toto vyvlastnenie za nelegálne, Tisova kancelária pretlačila absurdnú obžalobu pána G., aby ho odradila od vyžadovania návratu majetku. Keď sa členovia gardy Tisa súkromne spýtali, či môžu ilegálne odobrať pánovi G. ďalší majetok, Tiso im povedal, nech urobia, ako uznajú za vhodné, ale nech od neho nežiadajú povolenie. Medzitým oznámil pánovi G., že nemá nad gardou žiadnu kontrolu.

Ako by ste charakterizovali postoj Tisa k tzv. židovskej otázke do deportácií v roku 1942 a jeho úlohu pri deportáciách?

Tiso bezpochyby schválil deportácie v roku 1942, a to tak prostredníctvom verejných vyhlásení, ako aj zákonov. Neverím tvrdeniu, že deportácie boli

zariadené za jeho chrbtom, proti jeho vôli a že nemal moc aspoň stavať im prekážky.

Vraj za nič nemohol a o ničom nevedel, tvrdia Tisovi priaznivci. Čo teda mohol vedieť o plánoch Nemcov s deportovanými?

Tiso bol prítomný na prvom rokovaní s Nemcami o deportáciách slovenských Židov. Cesta na Ukrajinu čoskoro po rokovaní priviedla Tisa do tesnej blízkosti rozvíjajúcej sa genocídy. Zastavoval sa v mestách, kde bola prakticky celá židovská populácia vyvraždená, niekedy aj formou oslavných verejných popráv. Tiso sám priznal, že v tom čase s ním slovenskí dôstojníci diskutovali o nemeckých surovostiach. Jeho vyhlásenia na jeseň a v zime 1941-1942 dokazujú, že smeroval k radikálnejšiemu postoju v židovskej otázke. Navyše sa jeden týždeň na izolovanom mieste zúčastnil na tajných rokovaníach s Tukom a ďalšími vládnymi činiteľmi. Tieto rokovania prebehli tesne predtým, ako Slováci odmietli nemecké požiadavky na viac slovenských pracovných síl. (Židia boli čoskoro nato ponúknutí ako náhrada.) Ako by toto všetko mohla byť len náhoda? Najmä keď vieme, ako Tiso deportácie po ich spustení podporoval, nehanebne argumentujúc, že ak do Nemecka môžu ísť pracovať Slováci, rovnako tam môžu ísť aj židia. V Ronkayovom zázname z roku 1943, z obdobia pokusov o obnovenie deportácií, dokonca vyhlásil, že je jeho „posvätným presvedčením“ oslobodiť Slovensko od židov „tak skoro, ako je to len možné“. Ešte zarážajúcejšie bolo, že deň po tomto vyhlásení sa zúčastnil na čítaní biskupského pastierskeho listu, ktorý odsudzoval deportácie. Neskôr svedčil, že to urobil na znak toho, že sa s listom stotožnil.

Ako si to vysvetľujete?

Stručne povedané, Tisovo konanie v záležitosti deportácií sa zhoduje s jeho „rutinou popierania“, t. j. taktikou ochrany jeho kresťanskej legitímnosti kňaza tým, že presúval morálnu potupu za svoje politické rozhodnutia na iných. Radikáli boli na to ako stvorení, keďže často boli viac ako ochotní priznať zodpovednosť za tieto činy. Zastávam preto názor, že Tiso pravdepodobne hral úlohu v začatí deportácií. Je však dôležité poznamenať, že Tiso si neželal úplné deportácie (aspoň nie pôvodne), lebo rozpoznal, že by priviedli slovenskú ekonomiku do katastrofálnej situácie. Tiež akceptoval, do určitej miery, svoju zodpovednosť obhajovať konvertovaných židov.

Ak to máme zhrnúť - v čom teda spočívala podľa vás Tisova zodpovednosť za deportácie a ich dôsledky?

Tiso mal veľa príležitostí na to, aby rozpoznal, že nacistický program voči židom bol genocídny. Či to spoznal, alebo nie, je otázkou, na ktorú nám opäť historické zdroje nedokážu odpovedať. Ľudia majú ohromnú schopnosť k sebaklamu. Tiež genocída bola za druhej svetovej vojny novým konceptom.

Veľa ľudí malo problém tento koncept pochopiť. Tiso si však zámerne pestoval ignoranciu vo veciach, ktoré ohrozovali jeho kňazskú legitimitu. Robil málo pre obmedzenie deportácií, a to aj napriek jeho prezidentských výnimkám (ktoré mali tendenciu poskytovať nadbytočnú ochranu). Prečo nemohol požiadať ministra dopravy Stana, jedného z umiernených predstaviteľov svojho tábora, aby v rámci možností staval prekážky poskytovaniu vlakov na deportácie? Tiso bol viac ako schopný a ochotný zasiahnuť do záležitostí ministrov vo veciach, na ktorých mu záležalo. Zabránil napríklad tomu, aby sa sadistický Michal Lokšík stal riaditeľom Ústrednej štátnej bezpečnosti. Prečo bolo Slovensko schopné vyhnúť sa deportáciám židov v roku 1943? Argument, že Nemci by nestrpeli žiadny odpor v židovskej otázke, je absurdný. Ako na to opakovane poukázal Kamenec, nemecký tlak na slovenskú vládu, aby vydala židov, bol oveľa vyšší po skončení deportácií v roku 1942 ako v čase, keď deportácie prebiehali. Napriek tomu Nemci v roku 1943 Slovensko neobsadili a Tiso nebol zosadený.

Niektorí súčasní slovenskí historici, ale aj politici sa pokúšajú oddeliť Tisov štát od Tisovho režimu. Naposledy vznikla v slovenských médiách polemika okolo výroku jedného z terajších kandidátov na úrad prezidenta (Ján Čarnogurský v roku 2013 - pozn. red.), ktorý verejne vyzdvihol zásluhy prvej Slovenskej republiky v rozvoji kultúry, umenia a vedy. Čo o tom súdite?

Neviem, ako oddeliť kultúrne úspechy slovenského štátu od jeho kultúrneho ochudobnenia, ktorým bola etnická čistka. Dáva tu vôbec bilancovanie zmysel? Či by mala byť Slovenská republika z rokov 1939–1945 uznaná ako predchodkyňa súčasnej Slovenskej republiky, je otázkou politiky a morálky. Ako historik považujem rozdiely medzi týmito dvoma štátmi za poučnejšie, ako ich nadväznosti.

Najmä bývalí exiloví slovenskí historici, ale aj niektorí mladší z okruhu Matice slovenskej kritizujú v tejto súvislosti Slovenské národné povstanie ako „protištátne“ či zbytočné. Neprejavilo sa vari Tisovo kolaborantstvo najvýraznejšie práve v čase SNP a jeho potlačania, keď dal okupantom súhlas na odzbrojenie slovenskej armády?

Národný súd konaný krátko po vojne určite vnímal Tisovo počínanie počas Povstania ako vrchol jeho zrady. Tisovo rozhodnutie spolupracovať s nacistickými silami na potlačení revolty vyžadovalo čoraz ponižujúcejšie ústupky voči Nemcom. Tiso však nebolo motivovaný len pocitom, že je jeho povinnosťou obnoviť poriadok. Povstanie ho hnevalo, urážalo a desilo. Zaujímavá je úvaha, čo by sa stalo, keby Tiso využil Povstanie ako príležitosť na odchod z prezidentského úradu a usadil sa v kláštore. Možno by tak mohol predísť vyneseniu trestu smrti v rámci povojnovej retribúcie. Namiesto toho si vybral cestu, ktorá postupne zužovala jeho možnosti.

Slávnostné otvorenie cyklu technických prednášok robotníkov v Považskej Bystrici za účasti šéfa propagandy Karola Murgaša, 16. 10. 1940

Ako vnímate toto Povstanie vy sám?

Slovenské národné povstanie malo svoje vlastné a značné problémy s organizáciou, prípravou i s vedením. Jedným z dôsledkov revolty bolo to, že sa Slovensko zmenilo na bojisko. Nielen nemeckí okupanti, ale aj niektorí povstanci konali surovosti. Na druhej strane, vojenské a politické zisky Povstania boli tiež významné. Morálny odkaz Povstania je, aspoň pre mňa, silný. Vo svojej knihe porovnávam rozhodnutie Rudolfa Viesta opustiť relatívnu bezpečnosť Londýna a viesť Povstanie, ktoré bolo možné v tej dobe považovať za stratené, s často citovaným výrokom Tisa, že nemal „na výber“ a musel s Nemcami kolaborovať. Viesta, ako vieme, popravili nacisti. Opisovaná Tisova odvaha počas jeho vlastnej popravy, na ktorú ho v podstate odsúdili za vojnové zločiny, bledne v porovnaní s Viestovou odvahou.

Predmetom kritiky a pochybností, a to aj medzi historikmi, je však najmä spôsob, akým bol Tiso súdený a odsúdený, zrejma zaujatost Národného súdu...

Tisov proces bol spolitizovaný a skreslený klímou povojnovej retribúcie. Jeho obžaloba obsahovala absurdné tvrdenia, ako napríklad to, že bol vždy nelojálny voči Československu. Zákon, na základe ktorého bol proces vedený, bol fakticky dopredu rozhodnutým verdiktom a trestom za Tisovo potlačenie SNP. Predseda súdu Igor Daxner zaplnil Tisov senát komunistami a ich spojencami. Áno, Tisov proces nebol modelom justície podľa dnešných demokratických noriem. Bol však typický pre povojnové retribúcie, ktoré

Štefan Buľko, Anton Tarkoš, Koloman Cích: Teroristický letecký nálet na hlavné mesto Bratislavu, 16. 6. 1944

mali dvojaký zmysel: po prvé, legitimizovať povojnový politický poriadok, po druhé, nájsť spravodlivosť za ukrutné zločiny spáchané počas druhej svetovej vojny. Nemali by sme zabúdať, že táto druhá agenda bola často rovnako dôležitá ako tá prvá, a možno ešte dôležitejšia. Povojnové procesy boli prvými pokusmi vyrovnáť sa s holokaustom na Slovensku. Ak aj Tiso bol vo svojom procese obvinený z mnohého, čo nebolo jeho vinou, nebol odsúdený za veľa z toho, čo vykonal. Mnohé z jeho činov, čo je dôležité, dnes považujeme za vojnové zločiny, ak aj takto neboli právne označené počas procesu. Tiso sa tiež mohol sám dôrazne obhajovať, napríklad počas dvojdnovej obhajovacej reči. Inými slovami, bol to proces spolitizovaný, ale nie stalinistický.

Dočkal by sa Tiso miernejšieho rozsudku, keby prejavil pred Národným súdom aspoň trochu ľútosti?

Ak by sa Tiso vôbec mohol vyhnúť poprave, bolo by to cez vyjadrenie ľútosti nad svojím konaním. Ale to nikdy nebolo v Tisovej povahe. Počas výskumu som v skutočnosti našiel len niekoľko prípadov, keď si Tiso priznal chybu. Namiesto toho bolo jeho zvykom obhajovať korektnosť svojho konania a ukazoval na nelegitímnosť tých, ktorí o ňom pochybovali. Toto bolo akiste spojené s jeho túžbou chrániť dôstojnosť a posvätnosť svojho povolania, ale pravdepodobne tiež malo korene v jeho pocite vlastnej neomylnosti. Navyše si vo svojom procese zvolil cestu odporu namiesto toho, aby spolupracoval s Národným súdom.

Koloman Cích, Ladislav Roller: Postihnuté miesta II. angloamerickým bombardovaním hlavného mesta Bratislavy, 20. 9. 1944

Čo tým sledoval? Chcel si získať povest mučeníka, ako predpokladajú niektorí pamätníci?

To je otázka, na ktorú nemôžeme bez lepších historických zdrojov odpovedať. Tiso sa často za martýra označoval v situáciách, ktoré nemali nič spoločné so stratou jeho života. Naopak, jeho zvykom, keď mu hrozila fyzická ujma, bolo dať sa na útek.

Do akej miery tento výskum zmenil váš názor na Slovensko?

Nespájam historický výskum so svojimi názormi na terajšie Slovensko alebo na Slovákov. Som vďačný za priateľstvá, ktoré som u vás získal. V jednom období som považoval Bratislavu za môj domov, žilo sa mi tam pohodlnejšie, ako kdekoľvek inde.

Je pravda, že na Slovensku ste si našli aj manželku?

Žiadne z priateľstiev, ktoré som získal na Slovensku, nie je dôležitejšie ako vzťah s mojou manželkou Martinou.

Pomáhala vám pri výskume?

Bez nej by som ho nikdy nedokončil. Jediný človek, ktorý na knihe pracoval viac ako ona, som bol ja. Teraz, keď už nemáme každý deň Tisa na stole, som ešte šťastnejší, že som ju stretol.